

Сучасная беларуская мова

Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка.

Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія

*Чахоўскі Георгій Канстанцінавіч,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы*

ФАНЕТЫКА (ад грэч. *phōnē* – гук, *phōnētikos* – гукавы) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы: гукі, склады, такты, фразы, а таксама націск і інтанацыю. Акрамя таго, фанетыкай называюць і сам гукавы бок мовы.

Агульная фанетыка вывучае будову маўленчага апарату чалавека, разглядае заканамернасці змены гукаў у маўленчай плыні, займаецца класіфікацыяй гукаў, суадносіць гукі і фанемы, устанаўлівае агульныя прынцыпы члянэння гукавой плыні на пэўныя адрэзкі.

Прыватная фанетыка, або фанетыка асобных моў, вырашае задачы фанетыкі, характэрныя для канкрэтных моў. Прыватная фанетыка можа быць апісальнай і гістарычнай.

Фанетычная сістэма мовы можа даследавацца ў яе сучасным стане. Вывучэнне гукавой сістэмы на пэўным этапе яе развіцця, г. зн. у сінхронным плане – гэта задача апісальнай (або сінхроннай) фанетыкі.

Вывучэнне змен у гукавым ладзе пры развіцці мовы з’яўляецца асноўнай задачай гістарычнай (або дыяхранічнай) фанетыкі. Пры дапамозе гістарычнай фанетыкі можна больш глыбока зразумець фанетычныя з’явы на сучасным этапе.

Пры даследаванні некалькіх моў неабходна параўнаць гукавы бок розных моў, выявіць падабенства і адрозненне паміж імі. Супастаўленне моў патрэбна ў першую чаргу для таго, каб зразумець асаблівасці няроднай мовы. Такое вывучэнне некалькіх моў уваходзіць у задачу параўнальнай, або кампаратывнай, фанетыкі.

ФАНЕТИЧНЫЯ АДЗІНКІ

Сегментныя (лац. segmentum – адрэзак) – адзінкі, размешчаныя ў лінейнай паслядоўнасці.

Фанетычны тэкст – зыходная велічыня фанетычнага падзелу маўлення. Тэкст абмежаваны паўзамі перад пачаткам і ў канцы, можа мець пэўны фанетычны малюнак: вымаўленчы ўступ, кульмінацыю і заканчэнне.

Фонаабзац – сукупнасць кампазіцыйных частак тэксту (двух і больш сказаў), якая характарызуецца камунікатыўнай і сэнсавай закончанасцю.

Фраза характарызуецца адносна закончаным па сэнсе выказваннем, інтанацыяй закончанасці. Фраза з'яўляецца фанетычнай адзінкай, а сказ – граматычнай, таму фразу і сказ нельга атаясамліваць, паколькі яны могуць і не супадаць.

Сінтагмы (маўленчыя такты) – фрагменты фразы, якія характарызуюцца інтанацыяй незакончанасці і больш кароткімі паўзамі.

Фанетычныя словы – адзінкі, аб'яднаныя адным націскам. Фанетычныя словы могуць адпавядаць аднаму лексічнаму слову або некалькім лексічным словам. Напрыклад: *універсітэт, рэніца; ў шко́лу, над хата́й.*

Склад – найменшая адзінка вымаўлення ў маўленчым працэсе. Склад можа ўтварацца з аднаго або некалькіх гукаў: *а-а-зіс, столь, ды-ван.*

Гук – мінімальная, элементарная, непадзельных далей фанетычная адзінка.

Суперсегментныя, або нелінейныя, адзінкі не могуць існаваць асобна ад сегментаў. Яны характарызуюць не асобныя гукі і склады, а больш вялікія адзінкі – словы і фразы.

Націск – гэта выдзяленне фанетычным спосабам пэўнай гукавой адзінкі ў межах адзінкі больш высокага ўзроўню.

Інтанацыя – сукупнасць фанетычных сродкаў (розныя суадносіны частаты асноўнага тону, працягласці, гучнасці фразы), якія выкарыстоўваюцца для афармлення выказвання як адзінага цэлага.

Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў

Способ утварэння	удзел галасу і шуму	Месца ўтварэння										
		Губныя				Язычныя						
		Губна-губныя		Губна-зубныя		Пярэднеязычныя				Сярэдне-язычныя	Задне-язычныя	
						Зубныя		Пярэдне-паднябенныя		Сярэдне-паднябенныя	Задне-паднябенныя	
		Цв.	М.	Цв.	М.	Цв.	М.	Цв.	М.	М.	Цв.	М.
Змычныя (выбухныя)	Звонкія Глухія	[б] [п]	[б'] [п']			[д] [т]					[г] [к]	[г'] [к']
Шчылінныя (фрыкатыўныя)	Звонкія Глухія Санорныя			[ф] [в]	[ф'] [в']	[з] [ц]		[ж] [ш]	[з'] [ц']		[й] [х]	[й'] [х']
Змычна-шчылінныя (афрыкаты)	Звонкія Глухія					[з] [ц]		[ж] [ч]	[з'] [ц']			
Змычна-праходныя: Насавыя Плаўныя Дрыжачы	Санорныя	[м]	[м']			[н] [л] [р]	[л']		[н']			

Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў

Пад'ём	Рад		
	пярэдні	сярэдні	задні
	нелабіялізаваныя		лабіялізаваныя
верхні	[i]	[ɨ]	[y]
сярэдні	[ɛ]		[o]
ніжні		[a]	

Інтанацыйныя канструкцыі ў сучаснай беларускай мове

ІК-1: --↓_

На галосным цэнтры тон паніжаецца. Узровень тону цэнтры ніжэйшы за перадцэнтравы, а ўзровень пасляцэнтравы тону ніжэйшы за цэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні завершанасці ў апавядальных сказах: *Перадача «Навіны»; Ён жыве ў горадзе.*

ІК-2: --↓_ _

На галосным цэнтры адбываецца паніжэнне тону. У адрозненне ад ІК-1 у гэтай канструкцыі больш моцны слоўны націск і вышэйшы агульны тон. У пасляцэнтравай частцы тон становіцца ніжэйшым за цэнтравы. ІК-2 выкарыстоўваецца ў пытальных сказах з пыталым словам, а таксама ў сказах з патрабаваннем, волевыяўленнем: *Якое будзе заўтра надвор'е?; Зачыніце дзверы!*

ІК-3: --↑--

На галосным цэнтры ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы. На цэнтры тон рэзка павышаецца. У канцы націскага склада рух тону роўны ці зыходны. Выкарыстоўваецца пры выражэнні пытання (без пыталнага слова), незавершанасці ў апавядальных сказах, просьбы, ацэнкі ў сказах са словамі так, такі, вось, а таксама ў складаных бяззлучнікавых сказах: *Там так прыгожа!; Ты ідзеш?; Над рэчкай растуць высокія хвой, зелянеюць пышныя бярэзіны; Вось малайчына!*

ІК-4: --↓--

Галосны цэнтры вымаўляецца на ўзроўні тону, ніжэйшым за перадцэнтравы. У пасляцэнтравай частцы тон вышэйшы за цэнтравы і перадцэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні пытання ў сказах з супастаўляльным злучнікам а, пытанняў з адценнем патрабавання, незавершанасці. ІК-4 мае характар афіцыйнасці: *А вы куды збіраецеся?, Ваш білет?, Я іду ва ўніверсітэт. А ты?*

ІК-5: _↑--↓_

ІК-5 мае два цэнтры: на галосным першага цэнтры ўзыходны рух тону, на галосным другога – зыходны. Узровень тону паміж цэнтрамі вышэйшы за перадцэнтравы і пасляцэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні высокай ступені прыметы дзеяння, стану ў клічных сказах; нецярпення, незадаволенасці ў пытальных сказах: *Які ў яе голас!, Сапраўдная вясна!, Чаму ты спазніўся?*

ІК-6: _↑--

На галосным цэнтры ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы, высокі тон захоўваецца і ў зацэнтравай частцы. Ужываецца пры выражэнні незавершанасці (у адрозненне ад ІК-3 і ІК-4 мае адценне прыўзнятасці, святочнасці), высокай ступені колькаснай і якаснай прыметы, якасці: *Вады назбіралася! Мора!*

ІК-7: --↑_ _

На галосным цэнтры ўзыходны рух тону вышэйшы за перадцэнтравы. Галосны цэнтры заканчваецца змычкай галасавых звязак, што ўспрымаецца як перапынак гучання. Узровень тону пасляцэнтравы ніжэйшы за цэнтравы. Выкарыстоўваецца пры выражэнні экспрэсіўнага адмаўлення, узмацнення ацэнкі: *Які ён працаўнік!*

Пазіцыйныя чаргаванні зычных

У беларускай мове можна вылучыць некалькі асноўных фанетычных законаў, у адпаведнасці з якімі адбываюцца пазіцыйныя чаргаванні.

1 Глухі зычны не спалучаецца з наступным звонкім (ён азваначаецца): *про[з']ба* (просьба), *лі[з']ба* (лічба). Звонкі зычны не спалучаецца з наступным глухім і з паўзай (звонкі аглушаецца): *лы[ш]ка* (лыжка), *са[т]* (сад).

Перад галоснымі могуць выступаць як звонкія, так і глухія зычныя; перад звонкімі – толькі звонкія, перад глухімі – толькі глухія.

2 Цвёрдыя зубныя [з], [с] не спалучаюцца з наступнымі мяккімі зычнымі ([з], [с] становяцца мяккімі), за выключэннем заднеязычных [γ'], [к'], [х']. Напрыклад, *[с']лед*, *[с']ляза*, *[з']лева*, *[з']не[с']ці*, але *[з]гінуць*, *[с]хітрыць*, *[с]кінуць*.

Цвёрды [н] не спалучаецца з наступнымі мяккімі [з'], [с'], [з'], [ц'] (гук [н] становіцца мяккім): *кама[н']дзір*, *ка[н']цік*, аб *рама[н']се*.

Гукі [д], [т] не спалучаюцца з наступнымі мяккімі [в'], [м'] у корані слова (гукі [д], [т] становяцца мяккімі [з'] і [ц'] адпаведна): *[з']веры*, *[з']віна*, *[ц']мяны*.

У беларускай мове заўсёды застаюцца цвёрдымі:

- губныя [б], [п], [м], [ф], [в] перад мяккімі: *ся[м]а*, *[бл']ізікі*, *[п]у*, *гра[фл']у*;
- заднеязычныя [г], [γ], [к], [х] перад мяккімі: *[хв']іліна*, *[кв']етка*, *[γл']іна*, *[кл']ін*;
- зацвярдзелыя [ж], [ш], [ж], [ч], [р] і [ц] (калі не з мякакага [т']): *[ж]ала*, *[ж]оўты*, *[ш]эры*, *[ч]ас*, *[р]ад*, *[ц]ана*.

Калі перад галоснымі [а], [о], [у] могуць выступаць як цвёрдыя, так і мяккія ([м]аці, [м']ата, [л]ось, [л']ос, [л]уг, [л']ук), то перад мяккімі зычнымі – або толькі цвёрдыя (губныя або заднеязычныя), або толькі мяккія ([з'], [с'], [н'], [з'], [ц']).

3 Свісцячы не спалучаюцца з наступным шыпячым (свісцячы замяняюцца на шыпячы) і шыпячы не спалучаюцца з наступным свісцячым (шыпячы становіцца свісцячым) з-за рэгрэсіўнай асіміляцыі: *бя[ш:]умны* (бясшумны), *[ш:]ытак* (сшытак), *хістае[с':а]* (хістаешся), *гру[ш]чык* (грузчык).

4 Выбухныя [д], [т] не спалучаюцца з фрыкатыўнымі [ж], [ш] ([д]→[ж], [т]→[ш]), а таксама з гукамі [з], [с] ([д]→[з], [т]→[ц]): *а[чш]умець* (адшумець), *а[ж]аць* (аджаць), *а[з]ваніць* (адзваніць), *а[цс]ыпаць* (адсыпаць).

Усе разгледжаныя пазіцыйныя чаргаванні зычных адносяцца да перасякальных радоў.

Пазіцыйныя чаргаванні галосных

Пазіцыйныя чаргаванні галосных абумоўлены пазіцыйнай адносна націску, а таксама суседствам цвёрдых або мяккіх зычных.

Не пад націскам якасці галосных праяўляюцца менш выразна, чым у націскных галосных. Ненаціскная пазіцыя для галосных з'яўляецца слабай, аднак у ёй выразна вымаўляюцца галосныя [а], [і], [ы], [у]. Галосныя [о], [э] змяняюць сваю якасць і супадаюць у гуку [а]: *р[э]кі* – *р[а]ка*, *в[о]чы* – *в[а]чмі*, *з[о]лас* – *з[а]ласаваць* (пасля цвёрдых зычных [о], [э]→[а] ва ўсіх ненаціскных складах), *[л'э]с* – *[л'а]сны* – *[л'э]снічоўка*, *[в'о]дры* – *[в'а]дро* (пасля мяккіх зычных [о], [э]→[а] толькі ў першым складзе перад націскам). Пасля цвёрдых зычных галосныя [а], [о], [у] вымаўляюцца як у ізаляваным выглядзе, г. зн. уплыў суседніх зычных на іх вымаўленне амаль не праяўляецца: *лом*, *сум*, *дам*, *дом*. Пад уздзеяннем жа мяккіх зычных гэтыя галосныя набываюць больш пярэдняю артыкуляцыю.

Галосныя [э], [і] вымаўляюцца найбольш незалежна пасля мякакага зычнага перад цвёрдым: *лес*, *кіно*, *зіма*. Пасля цвёрдага зычнага галосныя [э], [і] змяшчаюцца ў сярэдняю зону ўтварэння: *быў*, *мэта*, *бэз*. А паміж двума мяккімі зычнымі [э], [і] становяцца больш закрытымі і напружанымі: *піць*, *пень*, *ліць*, *ледзь*.

Усе змены галосных пад уплывам суседніх зычных рэалізуюцца ў чаргаваннях з паралельнымі радамі, калі ў кожнай пазіцыі выступае аднолькавая колькасць гукаў

Гістарычныя чаргаванні зычных гукаў

Сярод гістарычных чаргаванняў зычных гукаў можна вылучыць некалькі асноўных мадэлей:

1) губны – губны+[л’]:

[б(б’) – бл’]: *работа – рабіць – раблю,*

[п(п’) – пл’]: *сытаць – сыплю, купіць – куплю,*

[м(м’) – мл’]: *корм – карміць – кармлю,*

[в(в’) – ўл’]: *слава – славіць – слаўлю,*

[ф(ф’) – фл’]: *графа – графіць – графлю;*

2) чаргаванне зубных з шыпячымі:

[д(z’) – ж]: *хада – хадзіць – хаджу,*

[т(ц’) – ч]: *плата – плаціць – плачу,*

[з(з’) – ж]: *вязаць – вяжу, вазіць – важу,*

[с(с’) – ш]: *пісаць – пішу, касіць – кашу;*

3) чаргаванне заднеязычных з шыпячымі:

[γ] – [ж]: *бераг – беражок,*

[к] – [ч]: *рука – ручка,*

[х] – [ш]: *смах – смяшыць;*

4) чаргаванне заднеязычных са свісцячымі:

[γ] – [з’]: *нага – на назе,*

[к] – [ц]: *рака – рацэ,*

[х] – [с’]: *страха – на страсе;*

5) чаргаванне [л] – [ў] у дзеясловах мужчынскага роду прошлага часу: *пісала – пісаў, читала – чытаў.*

Гістарычныя чаргаванні галосных гукаў

Найбольш пашыранымі мадэлямі гістарычных чаргаванняў галосных гукаў з’яўляюцца наступныя:

1) [э] – [о]: *везці – воз;*

2) націскныя [э] – [а]: *сесці – садзіць;*

3) [у] – [о] – [ы]: *сухі – сохнуць – высыхаць;*

4) [а] – [і] – [о] – нуль гука: *бяру – збіраць – збор – сабраць;*

5) [у] – [ав]: *кую – каваць;*

6) [а] – [у], [м], [н]: *вязаць – вузел, узяць – вазьму, мяць – мну;*

7) [а] – [он], [ім]: *імя – імёны, зняць – зніму;*

8) [о], [э] – нуль гука: *радок – радка, дзень – дня.*

Галосныя [о], [э], [а], якія чаргуюцца з нулём гука, называюцца **беглымі галоснымі**: *сон – сну, дзень – дня, журавель – жураўля.*

Асноўныя фаналагічныя канцэпцыі

Асноўныя палажэнні	Маскоўская фаналагічная школа	Ленінградская фаналагічная школа
Мэта школы	Растлумачыць асаблівасці пісьмовых форм маўлення	Апісаць працэсы ўспрымання вусных форм маўлення
Абзначэнне фанемы	<п>	/п/
Функцыі фанемы	Адрозніваць сэнсы	Адрозніваць гучанне, а потым сэнсы
Асаблівасці пры вызначэнні фанемы	Фанема рэалізуецца праз чаргаванні гукаў у межах адной марфемы	Істотна толькі фанетычнае асяроддзе
Пазіцыі фанемы	Моцныя і слабыя пазіцыі	Усе пазіцыі роўныя
Склад фанем	Вызначаецца па моцных пазіцыях у агульнаўжывальнай падсістэме, падсістэме запазычаных і рэдкаўжывальных слоў	Вызначаецца ў поўным тыпе вымаўлення. Падзел на падсістэмы не істотны
Асноўнае прызначэнне фанемы	Для абслугоўвання працэсу генеравання маўлення	Для абслугоўвання працэсу ўспрымання маўлення
Тэрміны пры вызначэнні фанемы	Слабыя пазіцыі, гіперфанема	Такіх паняццяў няма, ёсць толькі абмежаванне ў выкарыстанні

Беларускі алфавіт

Літары	Назвы літар	Гукі	Прыклады
Аа	А	[а]	абрус, дабрыня, вадá
Бб	Бэ	[б], [б'], [п]	багаж, бэраг, грыб
Вв	Вэ	[в], [в']	вўлица, вясёлы
Гг	Гэ	[γ], [γ'], [r], [r'], [x]	госьць, снягі, гáнак, швáгер, стог
Дд	Дэ	[д], [т]	дарога, сад
(Дж дж)	Джэ	[дж], [ч]	джáла, жалжў, дождж
(Дз дз)	Дзэ	[дз'], [дз], [ц], [ц']	дзякуй, дзынкаць, коёндз, роўнядзь
Ее	Е	[э], [рэ]	светлы, ёхаць
Ёё	Ё	[о], [ю]	вёска, радыё
Жж	Жэ	[ж], [ш]	жоўты, уздоўж
Зз	Зэ	[з], [з'], [с], [с']	звыча́йны, змэ́сці, усур'ёз, дробязь
Іі	І	[і], [ї]	слоўнік, краіна
Йй	І нескладовае	[й]	край, май, свой
Кк	Ка	[к], [к'], [г]	кола, кіёск, вакза́л
Лл	Эл	[л], [л']	лаўка, лёсьця
Мм	Эм	[м], [м']	малако, ме́сца
Нн	Эн	[н], [н']	ну́мар, зняць
Оо	О	[о]	во́зера, го́лас, до́бры
Пп	Пэ	[п], [п']	па́шпарт, пяць
Рр	Эр	[р]	рабіць, рака́, раскла́д
Сс	Эс	[с], [с'], [з']	сала́та, снедаць, прасьба
Тт	Тэ	[т], [д]	талéрка, футбо́л
Уу	У	[у]	узгорак, вўлица, адразу
Ўў	У нескладовае	[ў]	аўтар, заўтра, жалжў
Фф	Эф	[ф], [ф']	фанта́н, фігу́ра
Хх	Ха	[х], [х']	хўтка, хітры
Цц	Цэ	[ц], [ц'], [дз']	цыбу́ля, ця́гнік, малацьба
Чч	Чэ	[ч], [дж]	чыро́ны, лі́чба
Шш	Ша	[ш]	шукáць, кірма́ш
Ыы	Ы	[ы]	быць, кры́лы
Ьь	Мяккі знак	—	пі́льны, жні́вень
Ээ	Э	[э]	экра́н, ка́фэ
Юю	Ю	[y], [jy]	бюро́, юна́цтва
Яя	Я	[а], [ja]	вясна́, яблы́к

Фанетычны прынцып арфаграфіі – такое напісанне арфаграм, паводле якога гукі перадаюцца на пісьме адпаведна літаратурнаму вымаўленню (вымаўляецца – [б’ібл’іятэка], [камп’ютар], [карэл’іцк’і], пішацца – *бібліятэка, камп’ютар, карэліцкі*. Гэты прынцып адлюстроўвае пазіцыйныя чаргаванні гукаў, таму фанетычныя напісанні ў некаторай ступені падобныя на транскрыпцыю, толькі яны менш дакладныя. Графічнае адзінства марфемы пры гэтым захоўваецца не заўсёды: *мароз – маразы, медны – мядзяны*.

Фанетычны прынцып дае магчымасць перадаць на пісьме многія спецыфічныя гукавыя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы і некаторых славянскіх моў:

- фанетычнае падаўжэнне: *калоссе, галлё, суддзя*;
- прыстаўныя гукі: *вуха, вокны, імкнуцца, амишара*;
- аканне пасля цвёрдых і пасля мяккіх зычных: *вада, зямля, латарэя, лядоўня*;
- дзеканне і цеканне: *два – дзве, ты – цябе*;
- гук [ў]: *воўк, ва ўніверсітэце, пайшоў*;
- прыпадабненне свісцячых да шыпячых у корані слова: *хрышчоны, шчасце, нішчымны*;
- выпадзенне гукаў: *кантраст – кантрасны, капуста – капусны*;
- сцяжэнне гукаў: *беларус+ск → беларускі*.

Сутнасць фанематычнага (марфалагічнага) прынцыпу арфаграфіі заключаецца ў тым, што пэўнымі літарамі алфавіта абазначаюцца фанемы, якія складаюць дадзеную марфему, незалежна ад таго, якімі гукамі яны прадстаўлены, г. зн. кожная фанема ў любой пазіцыі адлюстроўваецца на пісьме адным і тым жа знакам, што адпавядае моцнай фанеме.

Паводле фанематычнага прынцыпу на пісьме фіксуецца наступныя ненаціскныя галосныя, якія правяраюцца націскным становішчам:

- літара **е** ў часціцы **не** і прыназоўніку **без** у першым і іншых складах перад націскам, нягледзячы на чаргаванне гукаў [э] // [а], [э] // [і]: *не быў, не бачыў, без веры, без памяці, не знайду*;
- літара **я** ў складзе каранёвых марфем тыпу *лямантаваць (лямант), дзятляня (дзяцел), ляскаванне (ляскаць), святкаванне (свята)*;
- літара **я** ў складзе суфіксаў: *ве-я-ць, ла-я-ць, смя-я-ц-ца*;
- літара **е** ў прыстаўках, каранях, суфіксах, канчатках (за выключэннем першага складу перад націскам, дзе перадаецца пазіцыйнае чаргаванне **е** // **я**): *невінаваты, безвыніковы (безліч), бегуны (бег), ветракі (вецер), медзвездзяня (мёд + ведаць), цёмнаваты (цмень)*;
- літара **ё** ў словах *ёдаваны, ёдапірын, ётаванне, ётацыя (ёд, ёт)*;
- літары **е, ё, і, ы** ў канчатках дзеясловаў: *сцелем, полем, мелем, ідзём, нясём, возім, стаім*.

Паводле фанематычнага прынцыпу захоўваецца адзінства напісання галосных, якія не сустракаюцца пад націскам:

- літара **я** ў суфіксах **-язь-** (*дробязь, дробязны, дробязна, падрабязнасць*); **-ядзь-** (*роўнядзь*); **-яв-** (*семявы – семявыя залозы*); **-яц-** (*заяц, заячы, заячына*); **-ячы-** (у вялікай групе дзеепрыслоўяў незакончанага трывання: *стоячы, носячы, возячы, лоячы* і інш.);
- літара **е** ў суфіксах **-ен-** (*знесены, звезены, растрэсены*); **-енн-** (*брытвенны, клятвенны, форменны*); **-ечк-** (*Колечка, Манечка*) і інш.

Сярод пазіцыйных чаргаванняў зычных не фіксуецца на пісьме:

- чаргаванні звонкіх перад глухімі, глухіх перад звонкімі: *лічба, вакзал, барацьбіт, носьбіт, казка, падтрымаць*;
- чаргаванні свісцячых перад шыпячымі і шыпячых перад свісцячымі: *сшытак, расчоска, на дошцы*;
- чаргаванні зубных **д, т** перад пярэднепаднябнымі **ш, ж, ч**: *малодшы, лётчык, перакладчык*;
- сцяжэнне гукаў [д] + [с] → [ц]: *гарадскі, заводскі, [ж], [ш], [г], [х], [з], [к] + [с]* у пэўных словах: *нясвіжскі, добрушскі, бугскі, цюрыхскі, французскі*;
- чаргаванне цвёрдых і мяккіх зычных у залежнасці ад пазіцыі перад наступным зычным, які выклікае асіміляцыю па мяккасці. Так, карань *пісьм-* захоўвае **-сь-** у формах *пісьмо, пісьменнік*; карань *снег* пішацца без мяккага знака, бо гук [н'] у аднакаранёвых словах заўсёды застаецца мяккім (*снежны, сняжок*); у суфіксе **-тв-** не адбываецца цеканне перад мяккім [в'] у словах *бітва – бітве, клятва – клятве* і інш.

Традыцыйныя прынцыпы арфаграфіі аб'ядноўвае арфаграмы, для правапісу або праверкі якіх патрабуюцца дадатковыя веды па гісторыі мовы і пісьма.

Традыцыйныя напісанні вызначаюць выбар літар для абазначэння фанем, калі нельга ажыццявіць гэта на аснове фанетычнага або фанематычнага прынцыпаў. Яны патрабуюць ведання этымалогіі канкрэтнага слова або традыцыі, паводле якіх быў зроблены выбар адпаведнай арфаграмы;

У адпаведнасці з традыцыяй у сучаснай беларускай мове пішуцца:

- літара **е**, якая перадае на пісьме ненаціскны гук [э] пасля мяккіх зычных і ненаціскны гук [э] пасля цвёрдых у вялікай групе слоў з неславянскай лексічнай асновай: *абеліск, апетыт, балерына, бензінавы, бюлетэнь, веранда, метровы, перспектыва*; у тым ліку і ва ўласных назоўніках: *Берлін, Палесціна, Бетховен, Егіпет, Ерэван*;
- літары **е, э**, якія перадаюць на пісьме націскны гук [э] пасля губных і **з, с, н**: *інтэрнэт, навела*;
- літара **я**, што перадае на пісьме каранёвы этымалагічны (спрадвечны) гук [а]; напісанне яе нельга праверыць: *ягуар, янычар, япруковы, ясакар, ятаган, віцязь, месяц, пояс, памяць, Бесядзь, Прыпяць, Свіцязь*;
- літара **у** (складовае) у пачатку ўласных назваў: *да Уладзіміра, на Урале, ва Уруччы, ва Украіне*;
- мяккі знак у словах *Ілья, Ільіч, Ульяна, Ульянаў, Касьян*;
- перадача на пісьме звонкіх / глухіх зычных перад наступнымі звонкімі / глухімі ў саставе адной марфемы: **с, б, к, з** у каранёвых марфемах слоў *абсалютны, айсберг, вакзал, мазгі, мозг, стаяць* і інш.;
- с** у суфіксах **-ск-, -ств-**: *таджыкскі, грамадства*;
- парныя па звонкасці/глухасці зычныя ў канцы слова, калі яны не маюць апорных формаў з наступным галосным. Сюды адносяцца: а) літары **ш,ц** у канчатках дзеясловаў: *носіш, колеш, спяваюць, стрэліць*; б) прыслоўі, якія не маюць роднасных утварэнняў: *занадта, навобмацак, насцеж* і інш.

Дыферэнцыйныя прынцыпы арфаграфіі ў беларускай мове выкарыстоўваецца не вельмі часта. Ён дае магчымасць адрозніваць на пісьме словы ці формы слоў, што супадаюць у вымаўленні, але маюць рознае значэнне:

- агульных і ўласных назоўнікаў: *баран* (жывёла) – *Баран* (прозвішча), *краніва* (расліна) – *Краніва* (псеўданім), *гарадок* (населены пункт) – *Гарадок* (назва горада), *зямя* (ралля) – *Зямля* (назва планеты); дзеясловаў і назоўнікаў: *колем* (калоць) – *Колем* (Коля);
- некаторых тэрмінаў і слоў, дзе ёсць літары, якія абазначаюць на пісьме канцавыя глухія зычныя гукі: *ангідрыд* (вокісел, які пры злучэнні з вадой дае кіслату) – *ангідрыт* (мінерал, які пры злучэнні з вадой дае гіпс); *кот* (жывёла) – *код* (сістэма ўмоўных знакаў); *мох* (назоўнік) – *мог* (дзеяслоў), *лес* (назоўнік) – *лез* (дзеяслоў);
- творнага склону назоўнікаў, якія абазначаюць прозвішчы: *Барысавым, Пушкіным, Растовым* і геаграфічныя назвы: горадам *Барысавам, Пушкінам, Растовам*; такое размежаванне стварылася ў выніку традыцыі карыстацца ў прозвішчах канчаткамі прыметнікаў;
- слоў *зыходзіць* (з меркавання) і *сыходзіць* (з ганка).

Заўвага. Не адносяцца да дыферэнцыйных напісанні слоў асобна, разам, праз злучок: *у гору і ўгору, вечна зялёны і вечназялёны, высока настаўлены і высоканастаўлены; думаць па-дзяржаўнаму і па дзяржаўнаму саду (хадзіць).*

Беларуская лексікаграфія

Слоўнік – 1) лексіка, слоўнікавы склад мовы, пэўнай сацыяльнай групы, асобнага пісьменніка і да т. п.; 2) даведчаная кніга, якая ўтрымоўвае збор адзінак натуральнай або штучнай мовы (словы або марфемы, словазлучэнні, ідыёмы і да т.п.), размешчаных ў пэўным парадку (часцей у алфавітным або ідэаграфічным), тлумачыць значэнне апісваемых адзінак, дае розную інфармацыю пра іх ці пераклад на іншую мову або паведамляе звесткі пра прадметы, абазначаныя імі.

Слоўнікі адыгрываюць вялікую ролю ў духоўнай культуры, у іх адлюстроўваюцца веды, якімі валодае грамадства ў пэўную эпоху. Слоўнікі выконваюць сацыяльныя функцыі: інфарматыўную (дазваляюць найкарацейшым спосабам – праз абазначэнні – далучыцца да назапашаных ведаў), камунікатыўную (даючы чытачам неабходныя словы роднай ці чужой мовы) і нарматыўную (фіксуючы значэнні і ўжыванні слоў, садзейнічаюць удасканаленню і уніфікацыі мовы як сродка зносін).

Асноўным тыпам слоўнікаў з'яўляюцца розныя па аб'ёму алфавітныя аднамоўныя тлумачальныя слоўнікі, якія паказваюць значэнне, ужыванне, граматычныя і фанетычныя асаблівасці слоў. Ад тлумачальных паводле розных прымет адрозніваюцца іншыя тыпы слоўнікаў:

- 1) **па месцу** – энцыклапедычныя, якія тлумачаць не словы, але самі прадметы і паняцці, імі абазначаныя;
- 2) **па адбору лексікі** – тэзаўрусы, якія ахопліваюць усю лексіку мовы, і прыватныя слоўнікі, якія адлюстроўваюць некаторыя стылістычныя і тэматычныя пласты;

Тыпалогія слоўнікаў вызначаецца паводле розных аспектаў – тэматыкі, адрасата слоўніка і аб'ёму словапіса: I. Слоўнікі, якія апісваюць лексічную сістэму мовы: 1. тлумачальныя слоўнікі рознага аб'ёму для розных катэгорый чытачоў. 2. Слоўнікі новых слоў. 3. Слоўнікі іншамовных слоў. 4. Слоўнікі. Якія адлюстроўваюць сістэмнасць сувязей паміж словамі (аспектныя слоўнікі): слоўнікі сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў. 5. Слоўнікі па фразеалогіі і парэміі. 6. Слоўнікі па анамастыцы і тапаніміцы. II. Слоўнікі, якія апісваюць граматычную сістэму мовы (марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці слова). III. Слоўнікі спалучальнасці. IV. Слоўнікі па словаўтварэнню. V. Слоўнікі па арфаэпіі. VI. Слоўнікі па арфаграфіі. VII. Слоўнікі цяжасцей. VIII. Слоўнікі па этымалогіі. IX. Гістарычныя слоўнікі. X. Слоўнікі мовы пісьменнікаў. XI. Слоўнікі па слоўнікавай літаратуры. XII. Слоўнікі тэрмінаў. XIII. Помнікі нацыянальнай лексікаграфіі. XIV. Лінгвастатыстычныя слоўнікі.